

УДК 94(477)“18”:343.326:32.019.51

С. А. Щур

ТЕРОРИЗМ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 70-х рр. ХІХ ст.

У цій статті висвітлені причини застосування терористичних актів революційними народниками наприкінці 1870-х рр. Відображено умови та обставини, у яких відбувався перехід до політичних замахів на окремих представників влади та їхні мотиви. В загальних рисах описується початковий етап терористичного напрямку в революційному русі Наддніпрянської України. Головний акцент у публікації робиться на розгляд ставлення суспільно-політичної думки Наддніпрянської України, зокрема, представників громад та діячів земського руху, до проблеми поширення насилля в політичному житті Російської імперії.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, тероризм, народництво, українофільство, земський рух, суспільство.

Проведення в 60–70-х рр. у Російській імперії низки реформ мало її модернізувати. Проте вони не були позитивно оцінені в опозиційному та ліберальному середовищі суспільства. Половинчастість реформ і активна репресивна політика щодо молодого революційного народницького руху спричинила перехід окремих представників цієї ідейної течії до застосування політичних замахів на чиновників самодержавної влади. Група представників нового покоління революціонерів, яких називали, “партією терористів”, відмовившись від малорезультативного “ходіння в народ” стала займатися підготовкою і втіленням терактів. Згодом, така діяльність спричинила всередині петербурзької “Землі і Волі” розкол, який сприяв об’єднанню радикальних членів народницьких гуртків Києва, Одеси та Харкова із окремими землевольцями в єдину таємну організацію – “Народна Воля”.

Діяльність представників загальноросійського революційного народництва завжди отримувала коментарі та відгуки в середовищі інших ідейних течій Наддніпрянської України. Дослідження останніх дасть змогу краще оцінити дії народників та простежити еволюцію ставлення до народолюбства в середовищі української інтелігенції. Гучні політичні заходи та судові процеси, в умовах масової істерії, серед противників влади спричинили появу прихильності до тероризму у суспільстві. Це призвело до стану, коли політичні вбивства ставали буденністю.

У цій статті ми охарактеризуємо причини застосування революційними народниками політичних замахів у своїй діяльності та як відреагувало українське суспільство на факти тероризму в Російській імперії у 1878-79 рр.

Революційний тероризм добре розкритий у праці В. Волковинського [1] і в колективній монографії “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.” [2]. Окремі аспекти охопленої нами теми належно дослідженні у працях М. Рудька [3] та С. Світленка [4; 5] присвячених революційному народництву; А. Катренка [6] та Н. Побірченка [7] – громадівському руху; П. Щербини [8] – судовим процесам над народниками та інших публікаціях.

Причини застосування терористичних актів полягали в наявності у другій половині 1870-х рр. низки обставин та передумов, які склались в країні. Через погані результати “ходіння в народ”, яке тривало у 1874-78 рр., а особливо через репресії учасників його найактивнішої фази в 1874 р., для діяльності народників склалися кризові умови їх антиурядової діяльності. Тому, після “процесу 193-х” над учасниками “ходіння” (жовтень 1877 – січень 1878 рр.) їх наступники прагнули помсти за “образу” своїх товаришів.

Необхідні умови і обставини для поширення тероризму склалися в 1876-77 рр., коли революційний рух почав переживати кризу. “Ходіння в народ” зазнавало невдачі, оскільки селяни не були готові до повстання чи бунту. В середовищі революційних народників зростали сумніви у можливості викликати соціальну революцію. Масові арешти та репресії з боку влади спричинили зміну настроїв і поглядів народників. Вони відмовилися від ідеї “соціальної революції”, але не від “роботи в народі”. Тому, як “слуги народу”, на перший план діяльності висунули здобуття свободи для селян. Відповідальність за втілення планів було покладено на власні сили.

Навіть “Чигиринська змова” 1877 р. – остання спроба організації селянського повстання, полягала у свідомому обмані його рушійної сили заради утопічної мети революціонерів. Невдача “Чигиринщини” посприяла кривавому перелому. Ще в 1876 р. у Київській губернії багато народників оселилося в селах не з метою пропаганди, а в надії дочекатися селянського повстання. Змовники діставали зброю, навчалися стріляти та їздити верхи. Вони прагнули створити власний військовий загін, який би очолив який-небудь бунт. Але оскільки спроба обманом підняти чигиринських селян на бунт зазнала краху, то “бунтарі” вимушено покинули села і перебралися в міста. Вони й першими покинули надію на можливість організації повстання. З 1877 р. всі спроби контакту з селянством обмежувалися знайомством із його побутом і традиціями [9, с. 16-17]. За наявності зброї, першими жертвами революційного насилля були шпигуни. Згодом буденними стали збройні опори арештам, втечі з тюрем, напади на представників влади [10, с. 5-6].

Таким чином, тероризм став спробою почати революцію наявними у революціонерів силами. В їх середовищі вважалось, що суспільство мало революційний настрій, і вони спробували підштовхнути народ до активної боротьби з урядом [11, с.104]. Перші терористичні акти були випадковими та особистими, викликаними обставинами, а не теорією чи ідеєю. Зокрема, Л. Тихомиров зауважував, що всі змовники

вбивають шпигунів, зрадників і погрожують ворогам. Збройні опори арештам він вважав зрозумілими, бо "краще загинути зі зброєю в руках ніж піти в тюрму чи на каторгу"[11,с.105].

Терористами стали колишні учасники народницьких гуртків Києва та Одеси. Важливою умовою, яка сприяла переходу до тероризму була відсутність міцної і авторитетної революційної організації в Наддніпрянській Україні. В гуртках традиційно не визнавалися програми і статuti. Через це вони були недисципліновані, а їх члени не були стримувані від висловлення власної думки. Тобто, існувала свобода мислення, незалежна від програмних документів. Нікого не обмежували стратегія і тактика діяльності гуртка. Це сприяло кращому проникненню нових ідей в народницьке середовище. За словами, В. Дебогорія-Мокрієвича, саме після "ходіння в народ" почали зароджуватися нові світоглядні течії. Перехід до тероризму відбувався разом із поширенням прагнення до політичної боротьби. Однак, народники у політичній свободі бачили необхідну умову для соціалістичного перевороту. Такі зміни в Наддніпрянській Україні проявилися в 1877 р. [12, с.313, 317].

Саме тоді Київ став одним із центрів поширення конституційних ідей. В цей час у місті діяв студентський "конституційний гурток", який знаходився в центрі молодіжного руху. Основною ціллю його діяльності була агітація на користь конституції і пропаганди політичних ідей. Керівником гуртка був І. Ювеналієв. Студенти збиралися подавати імператору петицію з вимогою конституційної реформи. Київська атмосфера вплинула на майбутнього лідера терористів В. Осинського, який після знайомства з ідеями гуртка став палким прихильником політичної боротьби. Він почав виступати за теракти з політичним умислом. Вважав, що чиновників треба трохи полякати, а потім добитися конституції [12, с.320]. Однак тероризм не був для нього самоціллю, нею була політична свобода і демократизація держави [13, с.75].

В Наддніпрянській Україні народництво діяло поряд з українофільством, взаємодіючи між собою. М. Драгоманов зазначав, що "... в Україні тільки нелогічний народник може не стати українофілом, і навпаки" [5, с.48]. Об'єднані в громади, українофіли часто поповнювали ряди народників. Погляди українофілів і конституціоналістів вплинули на революційних народників, що штовхнуло їх на шлях політичної боротьби. Саме з вибором останньої мемуаристи і дослідники революційного руху того часу пов'язують перехід народників до тероризму. Радикально налаштовані з них дійшли висновку про теоретичну слабкість більшості ідей "бакунізму" [14].

Крім того перехід до тероризму відбувався в умовах російсько-турецької війни 1877-78 рр. Війна сколихнула суспільство – "воно прокинулось" [15, арк.5]. Також внаслідок переслідувань, в Україні від арештів переходилося багато революціонерів з Петербурга і Москви. Вони як ніхто краще відчули різку різницю між централізованим революційним середовищем столиць та недисциплінованими центрами Наддніпрянщини. Відсутність організованості сприяли тому, що пітерці-пропагандисти (зокрема, В. Осинський, Д. Лизогуб) ставали прихильниками терору [12, с.317].

У вказаних історичних обставинах і умовах помста стала головним мотивом скоєння терористичних актів. На зміну "старих" народників прийшло покоління молодих, готових до жорстоких методів боротьби, бажачих помститися за своїх скривджених попередників. Пошуку нових методів боротьби за наявності зброї у революціонерів наштовхнули їх на терористичні дії і призвели до різкого повороту на новий шлях революційної діяльності, вважаючи причиною жорстокої репресії [16, с.103]. Революціонери пояснювали перехід до тероризму бажанням помсти за дії влади проти революційного руху. Перші політичні замаху були скоєні революційними народниками через почуття образи і помсти, а згодом на головний план виступив інший мотив – засіб психологічного впливу на суспільство.

На початку 1878 р. у середовищі революційних народників стався остаточний розкол, який сприяв виокремленню тероризму в нову ідейну течію [12, с.323]. Наприкінці 1877 р. Г. Попко, який також відвідував збори гуртка конституціоналістів, поставив перед Д. Лизогубом і В. Осинським питання про тероризм, як засіб помсти і зміни політичного устрою держави. Обидва погодились, що він необхідний, але було вирішено діяти не відкрито, а таємно, аби уникати арештів [17, с.187].

Розпочав хвилю тероризму наприкінці 1870-х рр. замах "бунтарки" В. Засулич на петербурзького градоначальника генерал-ад'ютанта Ф. Трепова, скоєний 24 січня 1878 р. [18, с.12]. В день замаху на нього, інша "бунтарка" – М. Коленкіна мала вбити прокурора В. Желіховського, який був головним обвинувачем на "процесі 193-х" (жовтень 1877 – січень 1878 рр.). Проте, вона не скоїла цього злочину [19, с.25-26].

У Києві, невдовзі після замаху на Ф. Трепова, В. Осинський зібрав групу революціонерів, здатних на радикальні революційні дії. Жертвами групи терористів стали прокурор М. Котляревський та жандармський офіцер Г. фон Гейкінг – головні фігуранти "Чигиринської справи" з боку правоохоронних органів. Формальним приводом для замаху на прокурора стала звістка від народника В. Малавського, начебто той знущався над революціонерками А. Калініною та Ю. Крюковською [12, с.329]. Після невдалого замаху 23 лютого на прокурора, в Києві почалися активні пошуки виконавців. Це призвело до масових арештів серед студентства. В таких умовах об'єктом атентату для В. Осинського став жандармський офіцер Г. фон Гейкінг. Приводом до його вбивства стали заходи жандармів з пошуку організаторів "Чигиринської змови", підозрюваних у замаху на М. Котляревського, і "придушення" протестів студентства у Києві, відомих як "Мартовська історія". 24 травня Г. Попко вбив офіцера. Втікаючи, революціонер застрелив наздоганяючого його селянина та поранив городского. Крім того, в ніч з 26 на 27 травня, була влаштована втеча з в'язниці організаторів "Чигиринської змови" – Л. Дейча, Я. Стефановича та І. Бохановського [12, с.359]. Таким чином, об'єктами атентату терористів ставали чиновники і працівники правоохоронних органів. Тобто, особи, які своєю відданістю до роботи добивалися значного кар'єрного росту на службі і становища в суспільстві.

Для підтримки у місцевого населення інтересу до політичних питань, група В. Осинського застосовувала розклеювання та розсилку прокламацій поштою [19, с.29]. В середині березня 1878 р. у

В. Осинського вперше визріла ідея надрукувати першу прокламацію з поясненням причини замаху на прокурора М. Котляревського. Вони були видані з підписом “Виконавчий Комітет Російської Соціально-Революційної партії” [12, с.332-333]. У ній йшлося, що діяльність революціонерів спрямована в інтересах народу, переслідувалася. Через поліцейських і чиновників вони не мали ніякої надії на можливість ведення мирно своєї справи. Тому, вони застосували засіб, який за інших умов вважався б неприйнятним. Вони вважали теракт формою протесту проти безправ'я і тяжкого становища суспільства, але вимог політичних свобод ще не висували [20, арк.35].

Члени “групи В. Осинського” прагнули вбивати “шкідливих осіб”, які, на їх думку, заважали революційній діяльності. Під “шкідливими” вони розуміли: зрадників, слідчих, прокурорів тощо. Нововведенням Осинського було те, що частина революціонерів мала займатися лише терактами [12, с.333]. 24 січня 1879 р. жандарми арештували В. Осинського разом із І. Волошенко [8, с.66], а 11 лютого ще 15 його поплічників [18, с.75].

Гучним терактом став замах 9 лютого на харківського губернатора князя Д. Кропоткіна, який організував Г. Гольденберг після його схвалення київськими терористами [18, с.38-39]. Головним мотивом також стала помста. “Смерть за смерть, страта за страту, терор за терор...” [18, с.39] йшлося у прокламації, поширеній через 2 дні в Петербурзі. Причиною вбивства було переконання, що князь був головним винуватцем суворих заходів, прийнятих до політичних в'язнів [10, с.6], і жорстко придушив студентські заворушення 14 грудня 1878 р. у Харкові [18, с.39].

Така кількість скоєних політичних замахів на представників місцевих органів влади знайшла відгук у суспільстві. Теракти отримали значну підтримку. Починаючи від замаху В. Засулич і закінчуючи вбивством Д. Кропоткіна, у деяких прошарках суспільства посилювалися симпатії до терористів [21, с.106]. На важливість дослідження саме цього аспекту вказує той факт, що після розгляду і виправдання В. Засулич судом присяжних 31 березня 1878 р. [18, с.14], замах на Ф. Трепова отримав схвальні відгуки серед лібералів імперії. Відомий факт, що після “Процесу Засулич” політичні справи були вилучені із ведення суддів присяжних, а вирок по був касований [14, с.317]. Однак, з того часу урядова політика була спрямована у напрямку дескридитації народницького руху в очах суспільства.

Суспільно-політична палітра думок Наддніпрянської України в 70-х рр. XIX ст. була представлена кількома ідейними течіями. Схильність окремих adeptів народництва до тероризму оцінювалася як схвально так і критично у їх ідейних опонентів, і, водночас, колег по опозиційному руху – діячів громад, і в земському русі тощо [22, с.161-162; 4, с.112-113].

Українські громади були організаційно не міцними осередками [23]. За словами активного діяча київської громади П. Житецького, громадівці в національному питанні не йшли далі тієї мети, яка визначалася потребою самооборони: “Дуже гидкий нам був як польський, так і московський націоналізм з інстинктом державного насильства” [24, с.18]. Молодий громадівець В. Синьогуб казав, що серед її членів не було єдності у виборі шляхів для досягнення мети. Так, він “бажав революції і безпорядків і розповсюдження письменності використовував для прикриття своїх справжніх цілей” [25, с.29]. Іншої позиції дотримувався П. Чубинський, який схилився до мирного, ненасильницького шляху боротьби [25, с.29].

Громадівець, націонал-консервативних поглядів П. Куліш [4, с.112-113] визнавав доцільність існування політичного радикалізму. На переконання письменника, імперська влада мусить бути консервативною, а суспільний прогрес повинен забезпечуватися постійною боротьбою радикалізму й консерватизму [26, с.73]. Однак, він не схвалював революційної ідеології, яка, на його думку, загрожувала антисуспільними акціями [26, с.57]. Він вважав, що руйнівний алгоритм збройних народних повстань, заданий самою їх суттю та логікою перебігу, призводить до непоправних наслідків для економіки та культури [25, с.59]. Він вважав, що чим радикальніша збройна революція, тим більше вона може звести нанівець її високу мету [26, с.60-61].

Видатною кирило-мефодіївцю М. Костомарову належала сатирична повість “Скотской бунт”, написана влітку 1880 р., і вперше опублікована лише в 1917 р. Однією з причин того, що повість не була надрукована за його життя полягала у гостроті сатири на тему революційних подій [27, с.442]. Історик з допомогою зображення “бунта скота и домашней птицы” [28] як пародії на революційні події 1879 р., показав негативні наслідки дій революціонерів і уряду для суспільства. Термін “бунт” він використав для викриття крайнощів з боку як революційного руху так і влади [27, с.68].

Під впливом громадівців сформувалися суспільно-політичні погляди О. Русова, який став продовжувачем ідей федералізму М. Драгоманова [29, с.132]. Він, за свідченнями Л. Жебуньова, “ніколи не був революціонером, і водночас вкрай неспівчутливо ставився до “радикалів” не в силу ворожості до течії, а тому, що вважав цей рух легковажним і позбавленим ґрунту” [30, с.130]. Натомість його дружина – С. Русова примкнула до народницького руху [29, с.133]. Найбільше їй імпонували революційна пропаганда й агітація в умовах зближення з селянством завдяки спільному проживанню в сільській місцевості [30, с.129]. Проте, вона з розумінням ставилася до терористичних дій народників. Радикальні погляди “Народної Волі” захопили С. Русову, так що вона почала вбачати у ній “рятунок, визволення Росії, а з нею разом і України” [31, с.58]. Вона була ідейно близькою до народовольців і не просто поділяла їх переконання, але й була готова розділити їх долю [30, с.132]. Її брат О. Ліндфорс негативно ставився до народницьких уподобань С. Русової, яку 18 серпня 1882 р. було заарештовано в Одесі та ув'язнено [29, с.133]. Не погоджувався з радикальними ідеями дружини й О. Русов [31, с.58].

Громадівці О. Кістяківський та М. Драгоманов загалом не заперечували діяльність революційних народників, але скептично ставилися до їх сподівань. Відзначаючи демократизм переконань, самовідданість у боротьбі, вони вказували на їхні прорахунки, вважаючи, що надмірний радикалізм закінчиться для них каторгою, в'язницею або засланням на каторгу [6].

О. Кістяківського сильно вразила смерть Д. Лизогуба, з родичами якого він був знайомий [32, с.483]. Той був страчений 22 серпня 1879 р. згідно з рішенням Одеського військового суду по “справі 28-и”. Вирок він вважав несправедливим. З приводу обставин вини і страти Д. Лизогуба, між ним та його колегами з Київського університету відбувались часті бесіди [32, с.524]. Зрештою, у приватній розмові з прокурором В. Стрельниковим той добився визнання того, що Д. Лизогуб не заслуговував на смертний вирок [32, с.510].

Професор був незадоволений тим, що справу розглядав військовий суд: “Військовим не звикати до крові та знищення людей. Вони до цього звикли ...” [32, с.483]. Будучи істориком права, він вважав несправедливою смертну кару та такою, яка в силу прогресу людства поступово змінюється м’якшими покараннями [33, арк.2зв.]. Також, на його думку, смертний вирок Д. Лизогубу був плодом легковажності суспільства та уряду до політичних звинувачень і вироків [32, с.525].

Впродовж 1872-1873 рр. відбувався значний приплив молодих членів до київської громади. Поступово студенти почали організовувати свої гуртки. Ці організації отримали назву “Молода громада”, а Київську громаду називали “Старою”. Тоді її члени вороже ставилася до революційних народників [24, с.20]. Однак, у діяльності громад згодом почала брати участь молодь з революційними поглядами. Усвідомлюючи, що мають спільного ворога – самодержавство, вони не могли змиритися з тим, що народники дуже мало приділяли уваги національному питанню [6].

Варто відзначити, що утримання старогромадівців від активної політичної діяльності наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. призвело до відмежування від українського національного руху багатьох діячів українофільських гуртків. Такі як Д. Лизогуб, Я. Стефанович, Д. Кибальчич та інші влилися в загальноросійський народницький рух [23]. Після кирило-мефодіївців, значну частину наступного покоління приваблювала практика тероризму і втягувала її у русло цієї боротьби [34, с.14-15].

Співпраця громадівської молоді з діячами загальноросійського народницького руху [6, с.92] спричинила за собою переслідування діячів Старої громади. Тому, П. Житецький подав начальнику III відділення генералу О. Дрентельну записку, в якій охарактеризував напрямки діяльності українофілів. Він наголошував, що вони “люди мирного прогресу, зіртіі чуттям родинності”, і переконував, що українофільство не має нічого спільного з політикою і народницьким рухом. Він стверджував, що дана ідейна течія – явище більш загальне, ніж українофільство і що вона виявляла себе не лише в українському, а й у російському суспільстві [24, с.29].

Помітний слід в оцінці умов, у яких зародилися основні причини переходу частини народників від пропаганди ідей до аморального вбивства належить М. Драгоманову. Попри прихильне ставлення до перших терактів, скоєних В. Засулич та “Виконавчим Комітетом” В. Осинського, вчений став категоричним противником переростання практики політичного терору в доктрину [35, с.50]. Він був першим і довгий час єдиним авторитетним публіцистом у політичній еміграції, який заперечував тероризм і обґрунтовував його згубність для самого народницького руху [36, с.10].

М. Драгоманов значну увагу приділив з’ясуванню причин переходу російських революційних народників до вчинення політичних терористичних актів. Публіцист стверджував, що імперський уряд самостійно створив атмосферу свавілля і озлоблення, і якби не постійні переслідування політичної та соціальної опозиції, не була б викликана в суспільстві огида до уряду і влади загалом. Зважаючи на це, не дивно, що з’явилося таке явище як політичні вбивства [38, с.7-8]. Він писав, що 60-80-і рр. XIX ст. були часом разгулу каторги, заслать, арештів, шпигунства, прокурорів, “Трепових” – “терпіти це означало потурати їм”. В непотуранні він якраз і вбачав причину появи політичних замахів. Тероризм з’явився стихійно, під впливом переслідування опозиції. Коли “спіраль закрутилася”, то розгул насилля ніякими переслідуваннями і кулаками вже не спинити [37, с.346].

Він писав, що Ф. Трепов отримав справедливо кулю від В. Засулич [39, с.1]. Крім того, ще тоді вчений висловив влучну думку, що опір цьому рухові зробить його небезпечнішим та кривавішим” [39, с.14]. Український мислитель схвалював такі напади на систему, оскільки розцінював їх як спроби збройного захисту від “розбійників” III-го відділення. Але ніколи їх не пропагував, розуміючи, що в силу обставин, Росія від системи “терору для терору” нікуди не втече [37, с.346]. Проте, все ж він не полишав надії на мирний хід революції, адже вважав, що рано чи пізно всі принижувані елементи населення зможуть об’єднатися, і в тій чи іншій формі, відбудеться “всезагальний вибух”, який призведе до зменшення кривавого характеру революції та вирве владу у “придворно-монархічної партії” [38, с.6]. А поки що, писав він, у боротьбу вступили найбільше постраждалі, і розуміючи свою слабкість для відкритої боротьби, вони спочатку інтуїтивно, а потім свідомо і систематично стали на шлях політичного вбивства [37, с.352].

Оцінюючи російський тероризм, М. Драгоманов приділяв велику увагу моральному аспекту проблеми. “Таємне вбивство можна пробачити, або зрозуміти його причину, або ще, дивлячись на такі явища, як історик, можна зрозуміти ту користь, яку вона дала тим, що привернула увагу суспільства на причину якою воно викликане. Але возвеличувати таємне вбивство, брати його як взірець і систему не можна” [38, с.4]. Він відзначав, що навіть якщо в суспільстві до тероризму поставляться з розумінням, то політичні замаху, які стануть “системою”, суспільство відкине з моральних міркувань. Навіть якщо причини таких дій не зникнуть. М. Драгоманов протестував проти намірів перетворювати вбивства в доктрину. Саме в цьому він вбачав небезпеку для революціонерів у майбутньому [37, с.346]. Він обґрунтовував згубність тероризму для самого народницького руху, наголошуючи, що його застосування призводить до падіння моральних орієнтирів не тільки в партійному середовищі, але й у суспільстві загалом [36, с.10].

Теракти, за М. Драгомановим, найтяжчі злочини проти прав і свобод особи. Він вважав, що вони з часом обернуться проти тих, хто їх застосовує, бо у відповідь реакційні сили вдаються до розправ над виконавцями та їх однодумцями. Політичні замаху, за його словами, якщо забути про їх моральну

незручність, мають тільки негативне значення. Вони підривають монархічний принцип, принижують і деморалізують адміністрацію, позбавляють самодержавство останнього престижу, але не знищують його остаточно і не дають нічого на заміну, а після кожного такого політичного вбивства свавілля знову набирає сил і стає ще жорстокішим [37, с.346, 352].

Таким чином, М. Драгоманов був прихильником легітимних методів політичної боротьби. Він високо оцінював самовідданість та героїзм народників, але доводив необхідність використання виключно “чистих” засобів. Не відкидаючи можливості революційного сценарію, М. Драгоманов був категоричним противником переростання практики політичного терору в доктрину, бо вважав, що вбивство є найтяжчим злочином проти прав і свобод людини. При цьому незмінно дотримувався свого “етичного кредо” в оцінці політичних заходів – “Чиста справа вимагає чистих засобів”.

Відомий вчений С. Подолинський протягом життя сильно еволюціонував у своїх поглядах. Політичну діяльність розпочав в редакції журналу П. Лаврова “Вперед!”, після чого долучився до роботи в друкованому органі громадівців “Киевский телеграф” [40, с.136-137]. У праці “Парова машина” (1875) центральною була ідея “слухного часу”, згідно з якою селяни України пов’язували свою мрію про насильницький перерозподіл землі [41, с.154]. У тому ж році в листі до одного із редакторів “Вперед!” В. Смирнова писав, що “... українофіли будуть говорити мужикам ... різне й по-різному, але все зводиться ось до чого: земля наша, заводи та ін. також, засіб – захоплення шляхом революції” [42, с.129]. Фактично цю ж думку він ввів у програму “Громади” (1880). Вона відображала прагнення українських громадських діячів у політичній, економічній та культурній сферах [43, с.14] і в ній була закладена думка, що докорінні зміни не дозволять “простому народу на Україні не обійтись без добровільного бою і повстання (революції)” [44, с.4].

С. Подолинський критикував революційних народників за застосування ними тактики індивідуального терору [45, с.155-156]. Тероризм, як “пекуче питання”, його сильно хвилювало. Про діяльність “найсимпатичніших мучеників соціальної справи” – В. Осинського та С. Віттенберга, він писав, що вони ризикують бути викритими і потрапити до в’язниці або на каторгу. Таємні політичні вбивства він не вважав моральними і корисними. Вказував на жорстокий “азіатський характер деяких терористичних актів”. Натомість, виправдовував збройні опори жандармам, повстання, агітацію в армії заради революції. Ставився до них як до святого обов’язку революціонерів, поки в Російській імперії існує деспотично-авторитарний режим [46, с.184-185].

С. Подолинський був переконаний, що для утвердження соціалістичної свідомості треба кілька поколінь розвитку думки і, що якщо перемога соціалізму вимагає смерті сотень людей, то краще почекати і готувати її мирним шляхом [47, с.72]. Він категорично заперечував вбивство, тероризм, насилля та нелегальні дії. Він відкидав тактику індивідуального терору, як методу реалізації соціалістичних ідей [47, с.73]. Тому, писав: “Я не визнаю вбивства серед дозволених засобів, і я вважаю, що успіх, досягнутий таким шляхом, спричинить більше лиха ніж добра” [48, с.229-230].

Після завершення російсько-турецької війни чернігівські ліберали на чолі з І. Петрункевичем вирішили перейти до нелегальної агітації. Після вбивства О. Мезенцева, І. Петрункевич і О. Ліндфорс вирішили розпочати публічну пропаганду в суспільстві щодо відмови від силових дій. На їх думку, терор “знизу” і терор “зверху” розвалить державу. І. Петрункевич вважав, що терористи бажали неможливого [49, с.133]. Тому, потрібно обрати шлях консенсусу, оскільки вважали, що радикали не мали соціальної бази і суспільної підтримки [49, с.131]. І. Петрункевич говорив, що суспільство однаково проти терору і проти свавілля влади. Тероризм був свідченням слабкості держави і всього суспільства. Воно зобов’язане засудити як терор, так і державну систему, яка не відповідає інтересам народу і штовхає його частину на революційні акти. Водночас, земський діяч закликав владу ввести кардинальні реформи, і таким чином нейтралізувати терор [49, с.133].

Після вбивства Мезенцова, І. Петрункевич у своїх спогадах писав, що це було фактом надзвичайної важливості і успіху терористів. Уряд звернувся до суспільства з закликом підтримати рішучі дії у боротьбі з тероризмом. Більшість земців вважали, що саме їм належить право відповіді. І. Петрункевич згадував: “Перед всіма нами стояв у ті роки вибір: або добровільно зараховувати себе в армію поліцеймейстерів, або захищати свободу – як проти самодержавства, так і проти терору” [50, с.86].

І. Петрункевич писав, що: Настане момент, коли суспільство зобов’язане буде висловитися прямо, що воно не схвалює терористичних вбивств революціонерів, і, водночас, не схвалює діяльність уряду, який повинен розпочати реформування держави і тим самим зробити все від нього залежне, щоб мирно зупинити тероризм [51, с.389].

Восени 1878 р. було підняте питання про об’єднання діяльності земців і народників. Цю думку особливо підтримував І. Петрункевич. Натомість, чимало народників негативно ставились до цієї ідеї. Проте, сторони хотіли висловити свої думки, і почути опонентів. О. Ліндфорс ставився до цієї ідеї з недовірою. Він казав: “Ми, земці, можемо працювати, лише йдучи шляхом еволюції і заховуючи певну пошану до державних законів. Молодь ніколи не вдержиться на цьому шляху, ніколи не буде щирою з нами, легальними діячами, і в кожний момент може вибрикнути який-небудь революційний, а то й терористичний акт, і тоді загине й усе те, що ми розпочали” [31, с.55-56].

3 грудня 1878 р. на квартирі В. Беренштама у Києві відбулася нарада опозиціонерів: “українофілів”, земців та народників. І. Петрункевич порушив питання про можливість тимчасового припинення актів насилля з боку терористів, які залякували не лише уряд, а й суспільство. За цей час ліберали обіцяли об’єднати земський і громадівський рухи у протест проти урядової політики і сформувані вимоги корінних перетворень. Кінцевою метою І. Петрункевич вважав встановлення конституційного ладу. Терористи не

сприйняли такого підходу. Вони відкинули пропозиції лібералів і нарада, у якій брали участь усі опозиційні сили, закінчилась безрезультатно [21, с.101].

Про цей з'їзд О. Русов 4 грудня в листі до дружини, писав: "Якась упертість з усіх боків, незрозуміла, саме тоді, коли батьківщина стогне та ридає. Це навіть не розмова партій, як їх постійно звеличували, це просто небажання просто подивитися на життя, на той народ, який ми з тобою на хуторі бачили... Боже ж мій, та просвіти ж ці голови, одкрив ти ці очі! Хай дім божевільних переміниться в зібрання розсудливих людей" [31, с.69].

Таким чином, революційне народництво було суспільно-політичною течією, яка передбачала застосування насилля. Після краху теоретичних настанов П. Лаврова та М. Бакуніна в народницькому середовищі відбулася зміна настроїв. Невелика частина революціонерів стала скоювати політичні замаху для зведення рахунків із окремими представниками влади. Часто в суспільно-політичній думці терористичні дії, як не дивно, викликали схвалення. Водночас, критикуючи тероризм з моральної точки зору, ліберально налаштовані особистості з розумінням ставилися до злочинних вчинків революційних народників.

Джерела та література

1. Волковинський В.М. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.) / В.М. Волковинський, І.В. Ніконова. – К.: Старий світ, 2006. – 416 с.
2. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 922 с.
3. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX століття). / М.П. Рудько. – К.: Видавництво Київського університету, 1973. – 206 с.
4. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: збірник наукових праць / Сергій Іванович Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2007. – 457 с.
5. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії / Світленко С.І. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – 240 с.
6. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60-90-ті роки XIX ст.: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів / А.М. Катренко. – К., 1999. – 189 с.
7. Побірченко Н. До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина XIX ст.) / Н. Побірченко // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – Вип.1. – С. 17-32.
8. Щербина П.Ф. Судова розправа царизму над революційними народниками на Правобережній Україні / П.Ф. Щербина // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – 1996. – Т.2. – С.60-69.
9. Лион С.Е. От пропаганды к террору (Из одесских воспоминаний семидесятника) / С.Е. Лион // Каторга и ссылка. – 1924. – Книга 12. – С. 9-24.
10. Фроленко М.Ф. 1881 год / М.Ф. Фроленко. – Москва: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и сс.-поселенцев, 1925. – 16 с.
11. Воспоминания Льва Тихомирова / Вступительная статья В.Н. Фигнер. – Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1927. – 688 с.
12. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания / В.Дебогорий-Мокриевич.–СПб: Свободный труд, 1906.–591с.
13. Цымрина Т.В. Валериан Андреевич Осинский / Т.В. Цымрина // Альманах современной науки и образования. – 2010. – №2(33). – часть 1. – С. 74-76.
14. Богучарский В. Активное народничество семидесятых годов / В. Богучарский. – М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1912. – 390 с.
15. Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. Х. –Спр.17375-17376. Житецький Ігнатій. Спогади В.К. Дебогорія-Мокрієвича. – Арк. 5.
16. Попов М.Р. Записки землевольца / М.Р. Попов. – Москва: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и сс.-поселенцев, 1933. – 467 с.
17. Стеблин-Каменский Р.А. Григорий Попко / Р.А. Стеблин-Каменский // Былое. – 1907. – №5. – С. 179- 204.
18. Хроника социалистического движения в России. 1878-1887. Официальный отчет. – М.: б.и., 1906. – 367 с.
19. Дейч Л. Валерьян Осинский (К 50-летию со дня казни) / Каторга и ссылка. – Книга 54. – 1929. – С. 7-43.
20. Центральний державний архів України у м. Києві. – Ф.316. – Оп.1. – Спр.35. – на 339 арк.
21. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля / И.И. Петрункевич // Архив русской революции: В 22 Т. – Т. 21-22. – Москва: Терра, 1993. 424 с.
22. Яковлев Ю.О. Маловідомі сторінки біографії Миколи Ковалевського (1841–1897 рр.) / Ю.О. Яковлев // Українська біографістика. – 2013. – Вип. 10. – С. 155-177.
23. Чорна Л.В. Громадівський рух 60-70-х рр. XIX ст. у контексті українського національного відродження [Електронний ресурс] / Л.В. Чорна // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2007. – Вип.12. Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11111.html>
24. Побірченко Н. До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина XIX ст.) / Н. Побірченко // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – Вип.1. – С. 17-32.
25. Шип Н.А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. / Н.А. Шип // УДЖ–1991.–№3.–С. 25-33.
26. Нахлік Е.К. Пантелеймонт Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім.Т.Г. Шевченка. Вип. 11-12. – К.: Український письменник, 2007. – Т.2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – Вип.12. – 462 с.
27. Смолій В.А. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.
28. Костомаров Н. Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю [Електронний ресурс] / Николай Иванович Костомаров. – Режим доступу: http://www.orwell.ru/library/others/Skotskoj_Bunt/russian/r_sb
29. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – на початку XX ст. / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 2012. – №5-6. – С.131-138.

30. Демченко Т. Софія Русова про революціонерів-народовольців / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.129-133.
31. Русов О.О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О.Я. Рахна. – Чернівці: Десна Поліграф, 2011. – 320 с.
32. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): У 2-х Т. – Т.1. (1874-1879) / О.Ф. Кістяківський. – К.: Наукова думка, 1994. – 648 с.
33. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. 61. – Спр. 162. – 2 арк.
34. Лиса О.І. Політичні настрої інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / О.І. Лиса. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 23 с.
35. Козуб Л.В. Загальноросійський радикально-демократичний (народницький) рух в оцінці М.П. Драгоманова / Л.В. Козуб // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Історія. – 2001. – Випуск 55. – С.47-51.
36. Заверюченко Н.С. Михайло Драгоманов і газета "Вольное слово" (1881-1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: 10.01.08 / Заверюченко Н.С. – Харків, 2005. – 16 с.
37. Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова. – Париж. – 1906. – Т.2. – 874 с.
38. Драгоманов М.П. Терроризм и свобода, муравьи и корова. Ответ на ответ "Голоса" / М.П. Драгоманов. – Женева. – 3 июля 1880. – 16 с.
39. Драгоманов М.П. За что старика обидели и кто его обижают!? (Размышления по делу Трепова) / М. Драгоманов. – Женева: Громада, 1878. – 16 с.
40. Сербин Р. Сергій Андрійович Подолинський (1850-91). Бібліографія / Р. Сербин // Український історик. – 1986. – №3-4. – С. 136-144.
41. Сарбей В.Г. [рецензія на книги] Злупко С.М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990. – 192 с.; Сергій Подолинський. Вибрані твори. Упорядник Роман Сербин. – Монреаль (Канада): Українське історичне товариство, 1990. – 208 с. // УІЖ. – 1992. – №2. – С. 153-156.
42. Рудько М.П. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські "Громади" (Лист С.А. Подолинського про "українську соціально-демократичну партію") / М.П. Рудько // УІЖ. – 1968. – № 9. – С.126-134.
43. Остропольська М.В. М.І. Павлик і С.А. Подолинський: ідейні взаємозв'язки / М.В. Остропольська // Грані. – №5(73). – 2010. – С.13-16.
44. Громада. №1. / Впорядкована Михайлом Драгомановим. – Geneve: [H. Georg.] "Громада", 1878. – 101 с.
45. Івасюта М.К. А.І. Пашук Соціологічні та суспільно-політичні погляди С.А. Подолинського / М.К. Івасюта, М.М. Кравець // УІЖ. – 1966. – №11. – С. 155-156.
46. Подолинський С. Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь "старому російському соціалістові" / С. Подолинський // З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Відень: б.в., 1922. – С. 184-185.
47. Марцинішин Ю.Д. Громадський вимір наукового світогляду Сергія Подолинського / Ю.Д. Марцинішин, В.К. Мотуз // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2012. – №4 (51). – С. 67-75
48. Сергій Подолинський. Листи та документи / Упорядники: Р. Сербин, Т. Слюдикова. – К., 2002. – 422 с.
49. Котельницький Н. Громадсько-політичні ініціативи І.І. Петрункевича кінця 70-х років XIX століття / Н. Котельницький // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С.131-136.
50. Мироненко О. Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції (До питання про пріоритети і відновлення історичної справедливості у юридичній науці і практиці) / О. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №4(23). – С.79-96.
51. Российский либерализм: идеи и люди / 2-е изд., испр. и доп., под общ. ред. А.А. Кара-Мурзы М.: Новое издательство, 2007. – 904 с.

Щур С. А. Терроризм и общественно-политическое мнение Надднепрянской Украины в конце 70-х гг. XIX в.

В этой статье рассмотрены причины применения террористических актов революционными народниками в конце 1870-х гг. Отражены условия и обстоятельства, в которых происходил переход к политическим покушениям на отдельных представителей власти и их мотивы. В общих чертах описывается начальный этап террористического направления в революционном движении Надднепрянской Украины. Главный акцент в публикации делается на рассмотрение отношения общественно-политической мысли Надднепрянской Украины, в частности, представителей Громад и деятелей земского движения, к проблеме распространения насилия в политической жизни Российской империи.

Ключевые слова: Надднепрянская Украина, терроризм, народничество, украинофильство, земское движение, общество.

Shchur S. A. Terrorism and political thought of Naddnipyrians'ka Ukraine in the late 70-ies of the XIX century.

Author of the article explains the reasons of acts of terror committed by revolutionary disposed narodniks in the late 1870s. The article also reflects both the conditions and circumstances under which a shift to political attacks on individual authorities was being done, as well as their reasons. The author generally outlines the initial stage of terrorist directions in the revolutionary movement of Naddnipyrians'ka Ukraine. The main focus in the publication is done upon the analysis of Naddnipyrians'ka Ukraine social and political thought relation to the spread of violence in the political life of the Russian Empire, in particular, the reaction and relation of the community representatives and figures of zems'kyj movement.

Keywords: Naddnipyrians'ka Ukraine, terrorism, narodnytstvo, Ukrainophiles, zems'kyj movement, society.